

ԱՐԱՔՍ ԳԻՒՂԻ ԷԹՆՕՄԵԿԱՆՈՒԹԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ (Ազգագրական Ակնարկ)

ԳԱԼԻԱ ԴԱՒԻԴՈՎԱ

galya.davidova.60@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

2013-14՝ դաշտային ազգագրական նիւթ ենք գրառել Արմավիրի Մարզի Արաքս գիւղից: Արմավիրի մարզի այս գիւղն ունի խառը բնակչութիւն՝ տարբեր տեղերից եկած, որոնք իրենց հետ բերել են սովորոյթներ եւ ասանդոյթներ՝ բնորոշ այն տարածաշրջանին, որտեղից գաղթել են: Նոր բնակավայրում նրանք պահպանել են իրենց ասանդոյթները, բայց սերնդափոխութեան արդիւնքում սովորութային այս ծէսերը վտանգուած են, ուստի հրատապ է դրանց գրառումն ու ռաւումնասիրութիւնը:

Գիւղը աչքի է ընկնում իր բնակչութեան բազմատարր կազմով: Այն հիմնադրուել է 1940ին՝: Ըստ բանասացների՝ գիւղը կառուցուել է Շոլկ² գիւղի հիման վրայ: Դրա համար էլ հիմնական բնակչութեանը անուանում են «շոլկեցիներ»: Գիւղի հնաբնակների կողքին ապրում են նաեւ 1915ի Հայոց Յեղասպանութիւնից մազապուրծների սերունդները: Բանասացների վկայութեամբ վերաբնակուածները եկել են տարբեր ժամանակներում, տարբեր վայրերից, տարբեր պատճառներով (արտագաղթ, բնական աղէտներ, նիւթական վատ կենսապայմաններ):

Գիւղում ապրում են 1945-46ին վերաբնակուածներ՝ Վայքի (Մարտիրոս, Սերս, Արմալու, Ախաջ, Խնձորուտ), Պարսկաստանի (Սպահանի՝ Քոնարք, Սոլթանաբադի Նահանգի Զառնա, Չիարմիւլ) գիւղերից եկածները: Սիրիայից եկածների առաջին կարաւանը վերաբնակուել է 1946ին, երկրորդը՝ 1965-68ին՝ Ղամշլիից: 1960ին գիւղը համալրուել է շիրակցիներով (Անիի շրջանի գիւղ Խարկով), ջաջուտցիներով, ղուկասեանցիներով (Բաւրա, Ղազանչի, Դարաքէօ), սասունցիներով (Թալինի շրջանի Շղարշիկ գիւղից 5 ընտանիք, Բազմաբերդից՝ 4, Աշնակից՝ 5), մշեցիներով (Ախուրեանի շրջանի Հայկաւան գիւղից 5 ընտանիք, Ախուրիկից, Երազգաորսից), մարտունեցիներով, ախալքալաքցիներով: Գիւղում կողք-կողքի համերաշխ ապրում են նաեւ այլ էթնոսի ներկայացուցիչներ՝ եզդիներ, ասորիներ, ռուսներ, ուկրայնացիներ, օսէթներ, ղազախներ:

Ըստ բնակիչների՝ թաղամասերն անուանում են «քրտախօսների» (սիրիահայեր), «պարսիկների» (պարսկահայեր), «ժածկեցիների» (ղուկասեանցիներ՝ 1960ի երկրաշարժից յետոյ վերաբնակիչներ), «եարտախներ»՝ Վայքից, որոնք «արի այստեղի» փոխարէն ասում են եարտախ:

Մեր խնդիրն էր՝ գրառել վերը նշուած ներէթնիկ խմբերի հարսանեկան ծէսերը, հաւատալիքները, ժողովրդական գիտելիքները: Սերունդներին ճանաչելի դարձնելու իրենց ասանդոյթներին ու ծէսերին՝ բացայայտելով

ներանց առանձնայատկությունները: Պարզել, թե այդ ծեսերը ինչքան երկար են կենցաղավարել, եւ արդեօ՞ք պահպանուել են մինչեւ մեր ժամանակները: Ազգային մշակույթը հարուստ է իր աւանդական սովորութեային կարգերով եւ արժէքներով: Եւ տուեալ ազգը, էթնիկ խումբը կարող է պահպանել ազգային ինքնութեան գիտակցութիւնը, սերնդէ սերունդ փոխանցելու մարդկային փոխարարներութիւններն ու կենցաղը:

Մեր դաշտային հաւաքած նիւթը խմբատրել ենք ըստ թեմաների.- ա) հարսանեկան ծեսեր, բ) գիւղի «տան սրբեր», գ) ժողովրդական բժշկութիւն:

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԾԷՍԵՐ

ՀՀ տարբեր պատմաազգագրական շրջաններում հարսանեկան ծիսակարգն աչքի է ընկնում մեծ բազմազանութեամբ: Սակայն, ըստ էութեան, բովանդակային առումով եւ հիմնական փոփոխութեան այն ընդհանրական է ողջ ՀՀի համար: Հարսանեաց ծիսաշարը բաւականին երկար ժամանակահատուած է ընդգրկում: Եթէ հաշուի առնենք նախահարսանեկան՝ խնամախօսութիւն, խօսքկապ, հարսնտես, նշանդրէք, յետհարսանեկան՝ կարմիր խնձոր, գլուխ լուանալ, դարձ ծեսերը եւս, ապա այս ծիսաշարը կարող է ձգուել միջանի ամիսներից մինչեւ միջանի տարի:

Հայկական հարսանիքները Ի. դարի երկրորդ կէսին շատ տարբեր էին այս գիւղում, քանի որ ամէն մի ներէթնիկ խումբ պահպանել է իրենը: Ճիշտ է, ծեսերը տարբեր էին, բայց մարդկանց այն համախմբում էր՝ միմեանց աջակցելու, մէկը միւսին օգնելու միտումով:

Ազգականների, հարեանների միջեւ փոխօգնութիւնն արտայայտում էր ոչ միայն երկրագործական, անասնապահական, կենցաղային առօրեայ փոխարարներութիւնների ժամանակ, այլ նաեւ ծնունդի, կնունքի, հարսանիքի, թաղման, այլ տօնածիսական իրադարձութիւններին ցուցաբերած նիւթական, բարոյահոգեբանական աջակցութեան միջոցով: Նշանդրէքի (նշանտուք) ժամանակ պարսկահայերը գլուխ շաքարը զարդարում էին չոր կամ թարմ ծաղիկներով, գունատր ժապաւէններով: Գունատր թելերով անցկացնում նշանի մատանիները կախ էին տալիս «ղանդից»:

Շաքարը կարող էր լինել գործարանային կամ տնային պայմաններում պատրաստուած: ԺԹ. դարից սկսած պարսկահայերը զարդարում շաքարի (Հայաստանում՝ գինի կամ կոնիակ) հետ բերում էին նաեւ կարմիր խնձորներ: Դրանցից մէկն ընտրում էր հարսի համար, որպէսզի նա խընձորը ձեռքին մօտենայ հիւրերին, որոնք մանրադրամ կամ ոսկէդրամ էին խրում խնձորի վրայ՝ որպէս հարսին նուէր: Եթէ աղջկայ տէրը համաձայն էր աղջկան տալու, ապա նա եւս մէկ գլուխ շաքար էր դնում սեղանին:

Նշանդրէքի հիմնական ծեսը շաքարի կտրումն էր: Հարսնացուն ու փեսացուն միասին կտրում էին շաքարը (այժմ՝ կարկանդակը): Փոքր կտորները փաթեթատրում էին փայլուն թղթերի մէջ, կապում գոյնզգոյն

ժապաւէններով եւ բաժանում երիտասարդներին՝ որպէս տարոսիկներ: Տարոսիկներ էին նուիրում եւ նշանուած աղջիկներին:

Գրառել ենք շատ հետաքրքիր իւրայատուկ ծէսեր. Անիի շրջանից (խարկովցիներ) եկածները հարսանիքին նախորդող Ուրբաթ օրը փեսացուի տանը ցուլ էին մորթում, որից բաժին էին ուղարկում հարսնացուի տուն³: Փեսացուի հարազատներից մի փոքր խումբ քահէլ աղջիկներ այցելում էին հարսին: Ընտրում էր նրանցից մէկը՝ «հօրով-մօրով, ազգով-տակով», որի գլուխը հարսի գլխի հետ պէտք է լուանային: Այս ծէսը կոչւում էր «Փնջատուն» կամ «Ծաղկատուն»⁴: Սա հմայութեան նմանող մի ծէս էր, երբ աղջիկը խաբում էր «չար ուժերին», շփոթեցնում նրանց՝ որպէսզի հարսնացուին չվնասէին: Հարսնառին անուանում էին «դաւաթ-նոր»⁵: Հարսնացուն այդ ժամանակ լինում էր հօրեղջօր, երբեմն շատ մօտ հարազատի կամ ազգականի տանը: Երբ հարսնառը մտնում էր բակ, հարսնացուի կողմնակիցները գոռում էին «դաւաթնոր» եկաւ, պարելով ընդառաջ էին գալիս: Եկողները մտնում էին պարի մէջ՝ միանալով պարողներին ու երգում՝

Կլոր պար, մէջը ծառ

Փեսա արի, հարսին փար⁶:

Իւրաքանչիւր զգեստ հագցնելիս ծաղկետրները (հարսնածի) երգեր էին երգում՝ յուզմունք պատճառելով աղջկան ու նրա հարազատներին: Հարսանեկան գնացքին պարտադիր ուղեկցում էին չամուսնացած երիտասարդների (ազապներ) ծիսական խմբերը, որոնք իրենց գործառոյթներով ողջ հարսանիքի ընթացքում ինքնուրոյն, անկախ դեր ունէին եւ, ըստ ազգագրագէտ Լ. Վարդանեանի, յիշեցնում էին տղաների վաղեմի տարիքային խմբերը⁶: Տանտէրը (հարսնացուի հայրը) պէտք է սեղան բացէր եկուորների համար, որի շուրջ երիտասարդները պարում էին, երգում, իսկ մեծահասակները՝ խմում հարսի, փեսի կենացը:

Այս ծէսը կենցաղավարել է մինչեւ 1970ականները: Մէկ ուրիշ ծէս պահպանուել է մինչեւ նշուած ժամանակաշրջանը. մակարի բոխչայի (տոտկապ) մէջ երիտասարդները լցնում էին մանր-մունր իրեր (մատանի, ականջօղ, վզնոց, խաչ): Երիտասարդը, ձեռքը մտցնելով տոտկապի մէջ, հանում էր որեւէ իր ու գոռում. «Սրա տէրը ի՛նչ անի», ներկաները պատասխանում էր՝ «երգի կամ պարի»: Երբ պարզում էր տիրոջ ինքնութիւնը, նա պարտաւոր էր կատարել ներկաների պահանջը: Երբ իրը հանում էին, սկսում էին ծիծաղել, աղմկել՝ վիճակի տիրոջը ցանկանալով երջանիկ ամուսնութիւն:

Պարսկահայերը, հարսանիքն անուանում էին «հաշնիկ»⁷: Ուրբաթ օրը հարսի ձեռքերին հինա դնելու օրն էր: Յովհաննէս Թումանեանի «Մարօ» պոէմում հանդիպում ենք հետեւեալ տողերին. «Հինա դրին ձեռքերը, եկաւ խաչով փերփէրը»: Շաբաթ օրը փեսացուի տանը սկսում էր ուրախութիւնը, որն անուանում էին «զողվի իրիկուն»⁸: Պարսկահայերի սիրուած

զարդերից էին նորահարսին նուիրած ունեւներով, դրամներով զարդարուն փունջը՝ ծայրերին արծաթէ դրամներ: Սեղանին դնում էին խաշլամա, «նագուկ» գաթա, հալվա, «ղանդ» շաքար թէյի համար: Գլուխ շաքարը իրանահայերի հարսանիքներում պարտադիր բաղադրիչներից է եւ պարսկերէն կոչում է «ղանդ»: Այն ձեռով նման է ֆալուսի եւ կապում է արական բեղմնատրման գաղափարի հետ: Մարդկային հասարակութեան ամենակարեւոր նպատակներից մէկը սերնդաճի ապահովումն է: Ֆալուսատիպ շաքարը պատահական չէր ընտրուած, այն պտղաբերութեան խորհրդանիշ էր, որը զարդարում էր հարսնացուն իր չամուսնացած ընկերուհիների հետ (նրանք ապագայ հարսնացուներ են):

Սիրիահայերը հիմնականում պահպանել են ընտանիքի ներքին փոխյարաբերութիւնները պահպանող աանդոյթները, ծէսերը, սովորութիւնները, հաատալիքները: Այս ամէնը շատ ցայտուն երեւում է հարսանեկան արարողութիւնների ժամանակ:

Հարսանիքների ժամանակ սիրիահայերը նորահարսին նուիրում էին ոսկեայ զարդեր: Հարսնացուին նուիրաբերուող ընծաների մէջ շեշտուել է ոսկեայ մատանին՝ գիւղում, քաղաքում՝ հարսնացուին ընծայաբերել են նաեւ ոսկեայ՝ այլ զարդեր՝ ապարանջան, գօտի, ականջօղեր, ճակատնոց: Ըստ սիրիահայ բանասացների՝ մինչեւ 1950ականները Սիրիայում հարսնացուի հօրը տալիս էին «ղալան» (գլխագին, հարսնագին): Եթէ փեսացուն հարուստ էր՝ գլխագին դիմաց տալիս էին շատ ոսկի, իսկ միջին խաւը՝ մինչեւ տասն անգիական ոսկի: Քեռուն տալիս էին ոսկի կամ փող, հօրեղբօրը՝ գէնք էին նուիրում¹⁰: Հարսնագնից բացի տղայի հայրը հոգում էր նաեւ աղջկայ տան հարսանեկան սեղանի ծախսերը: Հարսանեկան սեղանին դնում էին մսով փլաւ, «տըրշըկ» ճաշատեսակ (մսով, սպիտակ լոբով ապուր): Տըրշըկը լցնում էին կաւէ խորունկ ամանի մէջ, մատուցում տաք: Սեղանին մատուցում էին ձկան սալաթ՝ տխտով, լոլիկով, վրան քամում նռան հիւփ եւ զարդարում նռան հատիկներով¹¹: Փեսացուի տանը հինան շաղում էին, երգով ու պարով, դիուլ-զուռնայի եւ սիրիահայերի սիրած չմբուշի նուագակցութեամբ գնում հարսի տուն: Փեսացուի, հարսնացուի եւ նրա ընկերուհիների (ապագայ հարսնացուների) ճկոյթները հինա էին դնում եւ փոքր կտորով կապում, որպէսզի լաւ բռնէր, իսկ աւելացած հինան թաղում էին հողում¹²: Հողում թաղելը եւս ծէս էր, որը հողին «հաղորդում էր» արգասաբերութիւն, պտղաբերութիւն, առատութիւն ու լիութիւն: Ինչքան հինան լաւ բռնէր, այնքան այդ զոյգը բախտատու կը լինէր: Ֆարդ այս ծէսը կենցաղավարում է սիրիահայերի մօտ:

Շաբաթ օրը հարսանեկան երթը ուղում է քատրի տուն, ապա հարսի տուն: Ընդ որում, ետդարձը պէտք է լինէր այլ ճանապարհով եւ առանց անցանկալի հանդիպումների (նոր ամուսնացածներ, նորածինների ծնողներ, քառասունքից դուրս չեկած հանգուցեալի ընտանիքի անդամներ եւ «անցումային վիճակում» գտնուող այլ նուիրագործուողներ):

Քրտախօսները մինչև 1980ականները հարսանիքի օրը սեղանի վրայ նորապսակների առջև փռում էին մի գլխաշոր, իսկ ցանկացողները նուէրներ, զարդեր նոյնիսկ փող էին տալիս¹³: Երբ հարսնառը մտնում էր փողոց, փեսայի բոլոր հարազատները տուն առ տուն փողոցում սեղան էին բացում նորապսակների համար: Երբ հարսը մօտենում էր սեղաններին, նրա ձեռքն էին տալիս գեղեցիկ ձեռատրուած, զարդարուած կնուծ: Նոյնպիսի մի կնուծ էր տալիս սկեսուրը հարսին¹⁴, երբ հարսը մտնում էր ամուսնու շենը: Կնուծի մէջ լցնում էին բոված, շաքարաջրով խառնած սիսեռ, բոված գետնանուշ, մանրադրամներ, ցորեն, շաքարեղէն: Հարսը կնուծը կոտրում էր շեմին¹⁵ (չարը խափանելու միտումով), իսկ երեխաները հաաքում էին կնուծի միջինը, որը լիութեան, առատութեան խորհրդանշան էր: Մեր հաաքած նիւթը թոյլ է տալիս եզրակացնելու, որ այն մինչև 2008 կենցաղավարել է: Իսկ երիտասարդ սերունդը հաաստում է, որ այն կենցաղավարելու է նոյնիսկ իրենց երեխաների հարսանիքի ժամանակ:

Հարսանեկան ծիսակատարութեան մէջ առանձնանում էր նաեւ շեմի հետ կապուած ծէսերի խումբը, որը բնորոշում էր երկակիութեամբ՝ դէպի դուրս եւ դէպի ներս ուղղուածութեամբ: Հարսի տան շենը փակում էին նրա հարազատ երիտասարդները՝ դէպի օտար, վտանգատր տարածութիւն հարսի ելքը խոչընդոտելու նպատակով: Մէկ այլ սովորոյթ եա, որը նոյնպէս կիրառութեան մէջ է մինչև այսօր՝ սկեսուրն ու սկեսրայրը դանակները «խաչ»¹⁶ էին անում դռան վրայ, հարսն ու փեսան անցնում էին դրա տակով, այսինքն՝ մտնում էին նրանց «իշխանութեան» տակ: Ըստ բանասացների՝ դա վաղ ժամանակներից եկած սովորութիւն է, որը չի կորցրել իր երբեմնի վարքագիծը: Նշանդրէքից մինչև հարսանիքը բաական երկար ժամանակ (մէկ շաբաթից մինչև միքանի տարի) էր, որի ընթացքում հարսնացուի ընտանիքը պատրաստում էր հարսի օժիտը: Յատկապէս յարգի էր, որ հարսն ինքն իր ձեռքով մինչև հարսանիքը պատրաստէր օժիտի պարագաները: Հարսնացուն գործում էր գորգ (եթէ հարուստ էր), կարպետ, ձեռագործում, ասեղնագործում գուլպաներ, կարում գօտիներ, բարձի երեսներ, ձեռագործում պատի զարդ, լուսամփոփի, սեղանի ծածկոցներ, ժանեակազարդ տակդիրներ, նոյնիսկ կարում իր հարսանեկան հանդերձը: Փեսացուի համար կարում էր վերնաշապիկ (հարսանիքի օրը կրելու), գործում գուլպաներ:

Քրտախօսները ջիէզ (օժիտ) էին տանում եօթ հոգու համար (հօրը, մօրը, քոյրերին, եղբայրներին, քաւոր-քաւորակնոջը), նոյնիսկ տան աշխատողին (ռանչպարին)՝ մի ձեռագործ գուլպա: Նրանց մօտ պահպանուել է եա մի հետաքրքիր յետհարսանեկան ծէս. առագաստից յետոյ նորահարսի սաաանը վերցնում էր տան մեծ հարսը քաւորակնոջ հետ: Այս խմբի մօտ ոչ թէ «պարզերես» հարսին են նուէր տալիս, այլ՝ քաւորակնոջը:

Գիտի մէկ այլ խմբի՝ եարտախնների մօտ, հարսանիքը անուանում էին «խառնիս»: «Խառնիսի խաց» թխելիս տան տիկինը (փեսացուի մայրը)

մարզըխայի (հացառ) վրայ դնում էր որեւէ նուէր (խալաթ): Հարսը առաջին անգամ անել անելիս սկեսրոջ կողմից ստանում էր նուէր¹⁷: Եթէ հարսը ապում էր դէպի ներս՝ տան անկիւն, ենթադրում էր, որ նա լաւ հարս էր, իսկ եթէ դէպի դուրս՝ տան «գաղտնիքը դուրս տանող» էր: Այս սովորութիւնով սկեսրոյը փորձում էր հարսի խելացութիւնն ու գաղտնապահութիւնը. հարսն անցնում էր առաջին փորձաշրջանը: Եարտախնների մօտ տանդոնեջի (Տեառնընդառաջ) ժամանակ, երիտասարդ տղաները գուլպայ էին կախում նորահարս ունեցողի տան երդիկից, երգելով ասում՝

Ակըը մարեմ մարեմ,

Ձեր հարսի սուը կարեմ,

Ոսկի բերեմ, ապամները շարեմ:

Երիտասարդները այնքան էին սպասում, մինչեւ տանտիկինը գուլպայի մէջ լցնէր չիր, փշատ, կարկատ (եգիպտացորենի աղանձ):

Այսօր հարսանիքները անում են շատ նեղ շրջանակներում (բարեկամներ, ազգակիցներ, երբեմն նոյնիսկ առանց հարեանների): Հարսանիքը նշում են բնակավայրին մօտ ճաշարանում կամ հարսանեաց սրահներում: Նախկին շփումը հարեանների հետ դարձել է խիստ սահմանափակ (հարեաններին հրափրում են միայն աջքալուսանքի): Հարեան կանայք «կարմիր խնձորի» առիթով հաաքում են, բոլորը այցելում են նուէրներով, քաղցր սեղանի շուրջ քննարկում հարսանիքը, բամբասում սրանից-նրանից, դիտում նորոյթ դարձած հարսանիքի դրուագները պատկերող տեսաֆիլմը: Հոգեւոր մշակութային արժէքների փոխանցման դաշտը անչափ նեղացել է, գիւղում կեանքը ներփակ է դարձել, ամէն մէկն իր համար է ապրում: Չափազանց խիստ զբաղուածութեան պատճառով երկրագործական, դաշտավարական աշխատանքը խլում է մարդկանց ազատ ժամանակը: Ժողովրդական խօսքն ու գրոյցը իր կենցաղավարման, տարածման ու փոխանցման համն ու հոտը կորցրել է: Արաքսեցու երբեմնի դրսետրած հետաքրքրութիւնների դաշտը նեղացել է, ասանդական կենցաղով ապրողների թիւը՝ նուազել, քանի որ քաղաքից ներթափանցած կենսակերպը՝ շքեղ ձեատրուած բնակարաններ, թանկարժէք մեքենաներ, ազատ անկաշկանդ պահուածք, շերտատրել է նոյնիսկ այսօրուայ գիւղը եւ խաթարել գիւղացու անդորրը: Այսօրուայ ապահով ապրող գիւղացին այնուամենայնիւ «վազում» է հասնել գիւղական «մեծահարուստին», ապրել նրա նման բարեկեցիկ:

Մեր ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուեցին, որ Արաքսում ներէթնիկ խմբերի հարսանեաց հանդէսները տեղական առանձնայատկութիւններով հանդերձ, ունեն որոշակի նմանութիւններ, տրամաբանական համակարգ, որոշակի նպատակ եւ վաղ անցեալ: Այս ձէների առանձին մասեր կապուած էին հաատալիքների՝ չարի ու բարու հակադրութեամբ եւ բարոյական նորմերով:

Բնակավայրը շատ հետաքրքիր ծեսերի ու սովորոյթների մեծ ամբար ունի: Գիւղում լայն տարածում ունեն «տան սրբերը»: Ինչպէս ՀՀ շատ բնակավայրերում, այնպէս էլ այս գիւղում պահպանուել է Տան Սուրբը երկրպագելու երեսոյթը, որն իր զօրատու ուժով չարից ու փորձանքից պահպանել է տուեալ տարածքը, բարեխօս է եղել Տիրոջ առաջ, փրկել ու բժշկել է հիւանդներին, կեանքի է կոչել յուսալքուածներին: Տան անկիւնում կամ տանը կից մատուտում (առանձին կառուցուած շինութիւն) իւրայատուկ խնամքով պահպանում էին Սրբի անկիւնը: Սրբի անկիւնում դրում էին շուշպաներ¹⁶ (սրբերի մասունքներ կամ անետարան փաթաթելու շոր), սրբապատկերներ, երկնքից ընկած քարեր, գրքեր՝ *Նարեկ*, *Ասորածաշունչ*, եկեղեցական այլ խաչակազմ գրքեր: Բժիշկ-հեքիմները, Աստուծոյ «շնորհ ստացածները» բուժումը կատարում էին հենց սրբավայրում, որտեղ հիւանդը իր մեղքն էր խոստովանում, հաւատալով, որ Սուրբը կը բարեխօսի Տիրոջ մօտ, որպէսզի իր խնդրանքը շուտափոյթ լուծում գտնի կամ ձերբազատուի հիւանդութիւնից: Ժողովրդի պատկերացմամբ սուրբ գրքերը հրաշագործ եւ բուժիչ յատկութիւն ունեն: Ժողովուրդը հաւատում է, որ դրանք կենդանի էակներ են՝ օժտուած մարդուն բնորոշ յատկանիշերով: Պահանջում են հնազանդութիւն, նուիրուածութիւն, որոնց բացակայութեան դէպքում կարող են պատժել հաւատացեալներին՝ հաւատի մէջ թերանալու համար: Ամփոփելով, կարելի է եզրակացնել, որ բոլոր սրբերն էլ հրաշագործ են՝ օգնող, բժշկող, սատարող, մխիթարող, մարդուն նախազգուշացնում են սպառնացող վտանգի, փորձանքի մասին, բայց, միեւնոյն ժամանակ, չեն ներում «չհնազանդուողներին»:

Գիւղն ունէր միքանի տներ, որոնք ունէին «հզօր սրբեր»: Այդպիսին էր «Սուրբ Ախպէր» Առոյի ընտանեկան սուրբը: Մշեցի Աւօ Յակոբեանը էրգրից փախել է 1915-16ին՝ իր հետ բերելով «սուրբը»: Տան տէրերը մինչեւ այժմ էլ չգիտեն, թէ միքանի գլխաշորով փաթաթած փաթեթոցի մէջ ինչ կայ: Բանասացը պատմեց շատ հետաքրքիր պատմութիւն սրբի մասին: Մուշում ապրելիս տանը ոչ ոք չի լինում բացի փոքր հարսից: Հարսը վառած թոնրի (տան մէջ գտնուող փոքր թոնիր՝ ճաշ եփելու համար, նաեւ մեծ թոնիր՝ հաց թխելու համար) մօտից անցնելիս՝ գրկի փոքր երեխային անզգուշօրէն գցում է թոնիրը: Նա արագութեամբ հանում է երեխային, որն արդէն անշնչացած էր, փոխում է հագուստը, փաթաթում դնում օրօրոցի մէջ: Երբ երեկոյեան ընտանիքը հաւաքում է, երեխային հանում է օրօրոցից, իբր չգիտի, որ երեխան մահացած է, բայց տեսնում է՝ երեխան ողջ է, ամբողջովին քրտնած: Ոգետրուած տեսածից՝ եղելութիւնը պատմում է սկեսրոջը: Իսկ տանեցիներից մէկը պատմում է, որ ինքը երազ է տեսել, իբր մօրուքով տղամարդն իրեն ասել է միքանի անգամ. «Իմ զօրութիւնն է, հաւատացէք ինձ»: Յաջորդ օրը բոլորը խօսել

են «Սուրբ Ախաթոր» զօրութեան մասին: Բանասացը յաւելում էր նաեւ, որ իրենց ընտանիքին «փախէփախ»ի ժամանակ փրկել է սրբի զօրութիւնը՝

Պահապան խաչ իրեշտակ

Եօթը զլուփս Անկարարան

Սուրբ Կարապետ մեզ պահապան:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Տան սուրբ ունեցողներն էլ առ այսօր կատարում են որոշ «բուժումներ», «հմայական աղօթքներ»: Գինօ արան (Գինօ Յակոբեան) բուժում էր մարդկանց չար աչքից, վախեցածի վախն էր բռնում: Այսօր այդ գործը նրա աղջիկ Ազնէսից յետոյ փոխանցուել է թոռնուհուն: «Դեղնախտ» հիւանդութիւն էր բուժում սիրիահայ քեռի Աբրահամը (Պճուկ): Նրա գործը շարունակում են զաւակները՝ Գէորգը, Ժենիան: Գորտնուկ է բուժում քրտախօս Անդօն, էրեթիկ (մաշկային հիւանդութիւն) էր բուժում սասունցի Սերոբը, որի գործը այժմ շարունակում է դուստրը՝ Աննան: Գերզգայնոտ ցանի դէպքում վայրբեցի Զիւանը բերանով «սառը ջուր» էր փչում հիւանդ հատուածի վրայ: Այդ կարողութիւնը փոխանցուել է իր ժառանգներին (Արթուր, Զիւան, Ավարդ): «Ծարաւ բռնողներ» էին գիտում մարտունեցի Յակոբի ընտանիքը: Քրտախօսներ Մարինն ու Հայկուշը «պոչուկ վերցնողներ»¹⁹ էին: «Պոչուկ վերցնող» էին կոչում այն ժողովրդական բժիշկ-հեքիմները, որոնք բուժում էին պոչուկի խախտումները: Պարսկահայ «սնխչի» Բաղդասարի գործը այսօր ոչ ոք չի շարունակում: Մինչեւ 1978 գիտի ժողովրդական «ատամնաբուժ» էր քրտախօս Յովսէփը, իսկ համերկրացի Խաչօն բուժում է «նորալուսնի խփածը»: Նորալուսնի հետ է կապում «լուսնի նորեւը»՝ «նորեց» կոչուող հիւանդութիւնը: Ըստ բանասացի լուսինը դիպչում է քառասունքը չլրացած երեխաներին, երբ նրանց գիշերը դուրս են տանում կամ լրացուած շորերը թողնում են դրսում: Երեխաներին «նորալուսնից» պաշտպանելու նպատակով Տեառնընդառաջի խարոյկից մնացած մոխիրը տրորում էին ջրի մեջ եւ քսում երեսին ու վզին: Մոխրաջուրը ժողովրդական բժշկութեան մեջ գործածում է որպէս հականեխիչ, հակաբորբոքիչ միջոց, այս պարագայում որպէս պաշտպանական միջոց:

Վախը բուժելու տարածուած եղանակներից է «վախ բռնելն ու վախ չափելը»: Վախ բռնել են կարմիր թէլով, որը լինում էր արմուկի չափով: Վախը չափում են կարմիր թէլով: Ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ այդ գոյնն ունի չարխափան նշանակութիւն: Չափելու գործողութիւնը կատարում է երեք անգամ, արմուկը ծալած վիճակում: Չափում են դաստակից արմուկ, եւ եթէ թէլը կարճանայ՝ ուրեմն վախը բռնուել է: Այս գործողութիւնը ուղեկցում է աղօթքով: Սկզբում լռակեաց արտասանում են (մտքում) հայր-մերը յետոյ՝ բուժող աղօթքը.-

Տէր քեզ մեղայ, Տէր ողորմեայ

Տաս առաքել Հոռոմսիմայ
 Էս աուրով (ժամանակ) աշխար եկաւ
 Փուշ մարմինս կրակ լցուաւ,
 Չեմ իմանում մազէ կամորջ
 Չեմ կոխում փշէ տափաշ
 Օւան, Օւան ոսկէ բերան
 Երեք գլուխ անտարան
 Հոգիս մի վախենա, կնքուա՞ծ ես, մեռունուա՞ծ ես
 Յիսուս Քրիստոսի գիրկ դրուա՞ծ ես
 Սուլթան Սուլէման քարտաշն ես:
 Ագին, բագին ճրագները մարան
 Չարեր խափանան,
 Ծովեր, ծնցիլներ փռած են.
 Եկան, եկան երեք, երեք
 Մէկը Յիսուս, մէկ Քրիստոս²⁰
 Մէկ Մարիամ Աստուածածին,
 Բաւնիքն ընկաւ գլխաբացին,
 Հասէք, հուսէք իմ ծիրաններ²¹
 Ես գնում եմ մահուան գերեզման:
 Աղօթողը Աստծուն խնդրում է՝ օգնել հիանդին.
 Աստուած դու ես օգնական,
 Պահապան հրեշտակ,
 Փրկես, ազապես էս մարդուն
 Չարից, փորձանքից հեռու պահես:

Աղօթել են անխտիր շաբաթուայ բոլոր օրերին՝ օգնել մարդկանց բուժուելու: Վախեցած հիանդին կանչում էին շաբաթը երեք անգամ:

Չարը խափանելու, չար աչքից պաշտպանուելու եւ բուժուելու համար կիրառելի հիմնական եղանակը աղօթքն է եղել: Աղօթողը դանակը, ասեղը, գնդասեղը շորի վրայ կամ հիանդի ուսին շարժում է խաչի ձեւով եւ եօթ անգամ, հազիւ շրթունքները շարժելով, արտասանում «Հայր մեր»ը, որից յետոյ ասում աղօթքը՝ նազարի (չար աչքի) դէմ.

Չար աչքին չար փուշ
 Չար նիյաթ, չար կրակ,
 Կակարդուի, պապառուտուի
 Խաւար դառնա...

Մէկ այլ աղօթք էլ արտասանում է հիանդի գլխին երեք անգամ (շաբաթուայ մէջ երեք օր)՝

Ագնի բոլոր պատարագին
 Յիսուս ծնաւ, բերեց որդի
 Բուրդ խանձելով փաթաթեցին
 Տարան գեղոտոր, մկրտեցին
 Սուրբ Յովհաննէսը եղաւ քաւոր
 Մէկ դէմ Յիսուս, մէկ դէմ Քրիստոս
 Այրն թաթախ խաչելութիւն:

Աղօթքը, որպէս բուժական մոգութեան արտայայտութիւն եւ բուժման հմայական միջոց, իր մէջ ամփոփում է բանական հատիկ: Շշուկով արտասանուող եւ անընդհատ կրկնուող բառերն ու հնչիւնը, կշռութաւոր խօսքը ներշնչանքի շնորհիւ հանգստացնում են հիւանդին:

Ներշնչանքով եւ հաւատով բուժուող հիւանդութիւններից են նաեւ գորտնուկը, գարեհատիկը եւ մոլոքորը: Գորտնուկի վերացման նպատակով կրկին դիմում են աղօթքին, աղօթում են աղը պահած ձեռքին, շշնջում.-

Նորա նորա ինծի

Գորտնուկն էլաւ, կու տայ ինծի

Կտրայ, բցայ, չուտայ ինծի:

Գորտնուկի բուժման իրատիպ ձեւ ունի քրտախօս Անդրանիկը (Անդրանիկ Պետրոսի Գրիգորեան, ծն. 1941, Ղամշլի, Սիրիա: Հայաստան է հաստատուել 1968ին): Բանասաց Անդրանիկը պատմում է, որ գորտնուկներ լինում են ոչ միայն ձեռքերին, այլ նաեւ՝ դէմքին, ծնօտին, շրթունքներին, վզին: Նա հիւանդին զննելուց յետոյ բուժման է կանչում Կիրակի, Երկուշաբթի, Երեքշաբթի օրերին: Հիւանդից պահանջում է մէկ թէյի բաժակ խաղողի քացախ, երեք գլուխ կարմիր սոխ, վիրակապ ու բամբակ: Ըստ նրա՝ այդ ամէնը պէտք է լինէր հիւանդի շնմից, որպէսզի հիւանդը շուտ լաւանար: Զորեքշաբթի օրը գլուխ սոխը քացախի հետ ճզմելով պատրաստում էր խիւս, պահում երեք օր: Հիւանդին կանչում էր Կիրակի առաւօտ շուտ՝ մինչեւ արեւածագ: Բուժողը վերցնում էր պատրաստած խիւսը քսում ամէն մի գորտնուկին առանձին-առանձին (կարող էր 10-30ը լինէր, նոյնիսկ անլին): Շշնջում էր «Հայր մեր»ը, յետոյ, ամէն մի գորտնուկի վրայ քսելիս, ասում՝

Եա Տէր Աստուած, փրկի

Քո կամքով լինի

Քո օրհնութեամբ փրկուի....

Յետոյ փաթաթում էր բամպակով, կապում վիրակապով: Երեք օր հիւանդը չափտի բացէր ձեռքերը եւ չօգտուէր քրից: Երեք օր անց արեւմուտին (ժամը 5ից յետոյ) հիւանդը գաղտնի պիտի քանդէր վիրակապը, թաղէր հողի տակ, որ ոչ ոք չտեսնէր: Ըստ բանասացի՝ թաղելով վիրակապը՝ թաղում էր նաեւ գորտնուկը: Եթէ հիւանդը չունենար հաւատ, ճիշտ ցոյց չտար մայր գորտնուկի տեղը, ապա չէր բուժուի: Անդրանիկը մօտ հարիւրից անլի հիւանդներ է բուժել, որոնք իր օճախ են մտել ներշնչանքով ու հաւատով: Սովորաբար գորտնուկի բուժման նպատակով ասուած աղօթքները կապում են լուսնի նորելու հետ, որի ժամանակ հիւանդն անուղղակիօրէն խոստանում է զոհաբերութիւն (հրաժարում է որոշ ուտելիքներից՝ միս, կծու կերակուր): Նմանողական հմայութեան եղանակով գորտնուկները կը վերանան այնպէս, ինչպէս աղն²² է հալում (աղօթելուց յետոյ աղը թաղում են երկու ճանապարհների խաչմերուկում):

Ներշնչանքով ու հաաստով բուժողը հիանդութիւններից է նաեւ մոլորքորը: Բուժողը (Ջիւանի ժառանգները) սոված ժամանակ ջուրը առնում է բերանը եւ փչում հիւանդի վրայ: Հիւանդը մի քանի «բուժումից» յետոյ լաւանում էր եւ իր օրհնանքով, բարեմաղթութիւններով յայտնում իր շնորհակալութիւնը:

Սասունցի Սերոբը (ծնում՝ Սասունիկ գաւառի Հռութ գիւղում) հօրից՝ Սարգսից, ժառանգել էր մարդկանց բուժելու հմտութիւնները: Սարգիս պապուն երազ էր եկել, որ ինքը թքի միջոցով կարող է բուժել «մրջնբոյն» (մաշկային հիւանդութիւն) հիւանդութիւնը: Վերքը ծեւով նման է մրջնբոյնի: Եթէ հիւանդը շուտ է դիմում բուժողին, ապա այն միջանի յաճախումից յետոյ անցնում է, իսկ չանցնելու դէպքում շարունակում է այցելել «բժշկին»: Ըստ բանասացի՝ «բուժողը» պէտք է անօթի (սոված) ժամանակ թէր վերքի վրայ, որպէսզի թքի բաղադրութիւնը չփոխուէր եւ մտքի մէջ արտասանէր.

էրեթիկը կըթիկ մըրթիկ,

էրեթիկը ջուր կը կրայ,

Մրջոյնիկի բոյն կը շինա՞ր՞...

Բանասացը յիշում է, որ իր հայրը հիւանդից պահանջում էր թէկուզ մէկ արծաթէ դրամ, որպէսզի հիւանդութիւնը շուտ անցնէր: Դեղնախտ հիւանդութիւն էր բուժում գիւղում շատ յարգուած ու սիրուած քեռի Արրահամը (Արրահամ Արոյի Օհանեան, ծն.՝ 1915, Արեւմտեան Հայաստանի Սասունի Խանըք գիւղում): Մեծ Եղեռնից մազապոյծ նրանց ընտանիքը տեղափոխուում է Ղամշլի, Սիրիա: 1946ի հայրենադարձների առաջին կարաւանի հետ տեղափոխուում են Արաքս: Նա զննում էր հիւանդի վիճակը՝ ստուգում աչքերը, գոյնը, հարցնում ինքնազգացողութիւնից եւ հիւանդութեան ժամկէտից: Հիւանդի ականջը մաքրում սպիրտով, ածելիով կտրում ականջի վերեւի հատուածից այնպէս, որ չվնասէր երակը: Երբ արիւնը դուրս էր գալիս, դրանով որոշում էր հիւանդութեան զարգացումը: Եթէ արեան գոյնը փոխուած էր շիճուկի կամ նոյնիսկ արիւն դուրս չէր գալիս, ապա հիւանդը ուշացրել էր: Արրահամ քեռին յոյս էր տալիս հիւանդին՝ ասելով, որ հիւանդը Աստծոյ օրհնանքով կը լաւանայ: Ոչ բարձրաձայն արտասանում էր «Հայր մեր»ը, ապա աղօթում.

Սուրբ Աստուած, Սուրբ Երեզոր [եւ հօրի աղաաղուած փարբերա՞կ]

Սուրբ անմահ, վասնմէ ողորմեա մեզ

Օրհնեալ Կրէր Աստուած

Տէր-փրկր Աստուած, պահապան

Բերանոյ իմոյ, սկրան Սիմոն ծեղի

Սրբի պաշտպանութեան:

Բուժող աղօթքը ասարտում էր «Հայր մեր»ով:

Ժողովրդական «բժիշկ-հեքիմները» լինում էին ծեր, այրի կանայք, տղամարդիկ, որոնք իրենց աշխատանքի դիմաց վարձատրում էին մթերքով, այլ ու այլ նուէրներով:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Աանդական կենցաղին ներյատուկ սովորոյթների, ծեսերի, հաւատալիքների որոշ բաղադրիչներ դեռեւս պահպանուել են հետազօտուող ներէթնիկ խմբերում. հարսանիքների ժամանակ հարս ու փեսայի կողմից կարկանդակները միմեանց երեսին քսելու, հարսի ծաղկեփունջը դէպի ջամուսնացած աղջիկների խումբը նետելու նորամուտ կենցաղավարմանը զուգընթաց պահպանուել են նաեւ հարսի տնից մակարապետին հաւ նուիրելու, հարսին զգեստաւորելու (հարսանեկան երգերի ուղեկցութեամբ), որոշ խմբերում հինա դնելու պարագան, օրհնանքներով ու բարեմաղթօթիւններով, լաւագոյն խորհուրդներով ու կենացներով ճանապարհելու սովորոյթները:

Բանասացները մինչեւ այժմ էլ յիշում են իրենց ծննդավայրի ամուսնա-հարսանեկան սովորութիւնները, իհարկէ, դրանք քիչ-քիչ մոռացում են եւ իրենց տեղը զիջում եւրոպական նորամուտ սովորոյթներին՝ որոշ բաղադրիչներ պահպանելով հանդերձ: Նոր ժամանակներին համահունչ մտածելակերպն է, որ երիտասարդներին մոռացնել է տալիս ծնողների ապրած ու որպէս յուշ մնացած ամուսնական աւանդոյթները:

Անձնական ազգագրական դիտարկումներից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ այսօրուայ Արաքսը իր քնակչութեան բազմատարր կազմով, իր մշակութային հարուստ արժէքներով ազգագրագէտների համար ուսումնասիրութեան իւրօրինակ դաշտ է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հոր. 1, Երեւան 1974, էջ 704:

² Գ. Դափղովա (դաշտային ազգագրական նիւթ՝ այսու ԴԱՆ), տետր 1: Շուկ են անուանել գիւղը (շուկ բառը ռուսերէն նշանակում է մետաքս):

³ Արեւելեան Հայաստանում հարսանիքին նախորդող Ուրբաթ օրը սովորոյթ կար ցույ մորթել, նոյնը տե՛ս՝ 2. Խառատեան, «Եզ Մորթելու Սովորոյթը եւ Փեսան Հայոց Հարսանիքում», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, Երեւան 1991:

⁴ Վերը նշուած ծեսերի մասին մեզ պատմեց Հերիքնազ Գրիգորեանը (90 տարեկան, պապերը՝ Բիթլիսի Նահանգի Մուշ գաւառի Առնիստ գիւղից):

⁵ Բանասաց Հայկուշ Գէորգեան (պապերը՝ Կարս քաղաքից):

⁶ Լ. Մ. Վարդանեան, «Տղամարդկանց Տարիքային Խմբերի Աւանդոյթները Հայերի Մէջ (19-րդ Դ. Վերջ-20-րդ Դարի Սկիզբ)», *Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւսութիւն*, Հոր. 12, Երեւան 1981:

⁷ Ծես.- Հաճընի բարբառում էլ հարսանիքը կոչում է հաշնիք: Նիւթը պատմեց Այգիկ Շահբազեանը՝ ծնուած Սպահանի Քոնարք գիւղում:

- ⁸ Հայոց Լեզուի Բարբառային Բառարան, Հոր. Ա, Երեան 2001, էջ 418:
- ⁹ Բանասացները շեշտում էին, որ Հալեպի, Դամասկոսի լաազոյն ոսկերիչները հայերն էին եւ նրանց պատրաստած պերճանքի առարկաները շատ յարգի էին եւ մեծ համբաւ ունէին Սիրիայում:
- ¹⁰ Նիւթը պատմեց սիրիահայ Մարի Կարապետեանը (75 տարեկան, Դամասկոսից):
- ¹¹ Նիւթը գրի առանք Գիւլի Յովհաննիսեանից (ծնունդով՝ Սասունից):
- ¹² Հարցազրոյց Ռ. Ներգարարեանի հետ, ով պատմել է իր հարսանիքից (1986):
- ¹³ Բանասաց Ն. Խուդոյեան (ծն. Բիթլիսի Նահանգի Հազգօ-Խաբլջոզ գաւառակի Շալմօ գիւղում):
- ¹⁴ Նիւթը գրի առանք Խազալ, Խանում Կարապետեաններից (ծն.՝ Ղամշլիից):
- ¹⁵ Հաւանաբար այս ծէը նոյնացում է աղբիւրի մօտ սիրահետող տղայի կողմից աղջկայ սափորը կոտրելու հետ, որը համարում էր զոհաբերութիւն սիրոյ աստուածուհի Աստղիկին եւ նուիրաբերում տնարարութեան աստուածուհի Նանէին:
- ¹⁶ Ըստ ազգագրագէտ Գ. Շագոյեանի («7 Օր, 7 Գիշեր» Հայոց Հարսանիքի Համայնապարկեր, Երեան, 2011, էջ 195) խաչը եկեղեցական ծէսերի պաշտօնական վկան է, որը պսակադրութեան ողջ արարողութեան ժամանակ բռնած պահում են նորապսակների գլխին: Խաչն ու թուրը (դանակը - Գ.Դ.) այս ծէսում նոյնական են, երկուսն էլ՝ չարխափան:
- ¹⁷ Նիւթը՝ ըստ բանասաց Գեղեցիկ Նազարեանի:
- ¹⁸ Էդուարդ Աղայեան, Արդի Հայերէնի Բացադրական Բառարան, Երեան 1976, էջ 1126:
- ¹⁹ Աղայեան, էջ 1225:
- ²⁰ Նոյնը տե՛ս՝ Ե. Աղայեան, Երկեր, Հոր. 1, Երեան 1983, էջ 344: Ժողովրդական այս աղօթքներում Յիսուս Քրիստոսը ընկալում է երկու անձ՝ Յիսուս եւ Քրիստոս:
- ²¹ Այս աղօթքը գրառել ենք Սումրոյեան Ագնէսից, որը սովորել էր իր մօրից՝ Յակոբեան Գինոյից: Այստեղ «Հասէք հուսէք իմ ծիրաններ» տողը չկարողացանք լուսաբանել, այն մնաց անհասկանալի:
- ²² Աղն ընդհանրապէս ունի ախտահանիչ, հակաբորբոքային, արինահոսութիւնը դադարեցնող յատկութիւններ, եւ այն օգտագործում էին որպէս պաշտպանողական միջոց: Աղն երկու ճանապարհների խաչմերուկում թաղելը կրկին պատահական չէ, քանի որ այս դէպքում հիւանդութիւն ուղարկող, բերող ոգու ետդարձի ճանապարհը խճելու հետ էր կապում:
- ²³ Նոյնը տե՛ս՝ Ս. Յարութիւնեանի Հայ Հմայական եւ Ժողովրդական Աղօթքներ, Երեան, Երեանի Համալսարանի Հրատ., 2006, էջ 103:

ARAX VILLAGE: AN ETHNOCULTURAL DESCRIPTION
(Summary)

GALYA DAVIDOVA
galya.davidova.60@gmail.com

This article describes some of the wedding rituals of the interethnic groups (Syrian Armenians, Persian Armenians, Armenians from Vayk, Jajur, Mush, Sasoun...) living in the village of Arax in Armavir District. These rituals existed till the 1980s and were as follows - Syrian Armenians used henna, while Persian Armenians cut up a sugar loaf and gave it to people at the engagement. This review is also about those having "house saints" and "naturally gifted ones" (healers, those who cure one's fear by exorcism, etc.) and about popular knowledge and irrational treatment.

The ethnographic review shows we may say that Arax, with its multilayered population and rich cultural values, is a unique field of research for ethnographers.